

УДК 82.01

ЧИ МОЖЛИВА / ДОЦІЛЬНА ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ САТИРИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ?

Ростислав Андрійович Семків

orcid.org/0000-0002-3342-8893

semkiv.kma@gmail.com

Кандидат філологічних наук, доцент

Кафедра літературознавства

Національний університет „Києво-Могилянська Академія”

Вул. Сковороди, 2, 04071, м. Київ, Україна

Анотація. Наголошено причини, що роблять доцільним написання історії української сатиричної літератури: сміхова література унаочнює зв'язок письменства з культурною та національною ідентичністю, тобто історія сатири буде також історією цінностей певної спільноти в конкретну історичну епоху. Вказано також на особливу роль бурлеску як форми комічного, котра відмінна від сатири, проте суголосна з нею. Бурлеск є карнавальним сміхом, спрямованим навсід, тоді як сатира має чітке спрямування на окремий об'єкт. Однак бурлеск часто переростає в сатиру, стає її засобом. Українська література, поруч із сатиричною, містить видиму традицію бурлеску. Зроблено висновок про можливість історії української бурлескно-сатиричної літератури як інтегральної моделі комічного в національному письменстві.

Ключові слова: історія літератури, комічне, сатира, бурлеск.

Автор будь-якої сучасної історії ризикує, що його твір сприймуть як, власне, історію, а не як об'єктивний звід фактів, перев'язаних причинно-наслідковими зв'язками. Після „Метаісторії” Г. Вайта маємо всі підстави вважати, що в написанні подібних текстів закони художньої літератури відіграють не меншу або й більшу роль, ніж уявлення про методологію наукового дослідження. Питома складність усебічного й системного охоплення будь-якого сучасного суспільного чи культурного поля через їх скрайню інтенсивність доповнюється неунікненністю посідання автором котроїсь із ідеологічних позицій, що неминуче схилить його до маніпуляцій із фактажем або й викривлення висновків. Фактично, претендуючи на всеохопність пропонованої

історії, її автор намагається створити „великий наратив” саме в тому сенсі, в якому бачить це поняття Ж. Ліотар. Тим часом, французький теоретик не вірить у перспективи системно розгорнутих і внутрішньо узгоджених історій. Криза великих наративів означає якраз слабку довіру до можливості запропонувати історію, що була б універсальною для максимального кола читачів. Критика такої історії значно випередила б її створення. Натомість Ліотар говорить про перспективність „малих наративів”, тобто історій, що не претендують на глобальність та всеохопність [2].

Саме з цієї точки зору можуть бути доцільними історії, розбудовані довкола котрогось чіткого, проте не універсального критерію й відтак засадничо позбавлені претензій на позитивістську об’єктивність. Історія української сатиричної літератури могла б стати прикладом подібної локалізації критерію.

З іншого боку, окреслення історії сатиричної літератури взагалі матиме дві значні переваги, що дозволяє говорити не лише про можливість, але й важливість (доцільність) такої спроби. По-перше, оскільки сатира є явищем перформативним, така історія стала б історією спроб літератури того чи іншого періоду вплинути на суспільну ситуацію. Й тоді цікаво, коли і за яких умов (чи завжди?) такі спроби роблено й наскільки тривкі подібні механізми в різних національних літературах?

По-друге, сатирик, урешті, автор, що застосовує будь-яку іншу з-поміж форм комізму, прагне накинути комічний ефект групі, з якою себе ототожнює. Сміх – це завжди соціальне явище, а сатиричний сміх є ще й явищем соціально-викривальним, тобто у цьому випадку автор-сатирик висміює позицію індивіда або групи з точки зору власної групи та її цінностей. Сатиричне висміювання ведеться з позиції вищості власної ідентичності й доволі часто це національна ідентичність.

Відтак, фіксуючи наявні або реконструюючи вже втрачені комічні ситуації в текстах письменників-сатириків, можемо (хоч і у певний негативний спосіб) реконструювати аксіологічні виміри конкретної спільноти в її історичну епоху. А вслід питанням, над чим дозволено й над чим *не* дозволено сміятись, зможемо вийти й на більш загальні й не менш характеристичні: наскільки поширеним / популярним є пласт сміхової літератури в тому чи іншому часі? Наскільки охопним: чи застосовують комізм в усіх його формах? Чи він зустрічається в усіх літературних жанрах? Чи існують інші обмеження (національні, гендерні, класові) застосування комізму?

Порівнюючи інтенсивності вияву комічного та його форм діахронно на різних етапах розвитку певної національної літератури або синхронно у різних національних літературах, можемо, принаймні, скласти враження про відкритість / ліберальність тієї чи іншої спільноти, в межах якої функціонує досліджувана література. Адже тоталітарні чи авторитарні системи влади будуть усувати, репресувати або намагатимуться контролювати сміх та комічне.

У межах цієї логіки Петер Слотердаjk зазначає, що сатирик буквально „доносить на критика влади аристократії та освіченим громадянам” [4, с. 178]. Тобто сатира як спрямоване висміювання, що має на меті комічне уневажнення й далі – метафоричне знищення свого об’єкта, може бути зручним інструментом влади, що завжди прагне контролювати не лише життя, а й свідомості громадян, яких переконує у своїй легітимності. З іншого боку, сатиру використовують і для контрпропаганди, висміюючи владу, її пафос та насаджувану ідеологію. Тобто сатира може бути як провладна, так і антивладна, а головною її рисою при цьому залишається виняткова контрольованість сатиричного вислову, що, на відміну від інших форм комізму (бурлеск, іронія), завжди однозначний та чітко спрямований на зовнішній об’єкт.

Сатиричне висміювання може стосуватися окремих явищ чи індивідів, певних груп або й цілих класів, національностей чи рас. Для нас особливо цікаве функціонування сатири в колоніальній / постколоніальній ситуації, що суттєво позначилося на режимах використання цієї форми комізму у вітчизняній літературі. Імперія є максимально авторитарним державним утворенням, а тому особливо інтенсивно контролює сферу ідеології та вишукує ефективні інструменти такого контролю. Одним із поширених засобів впливу, поруч із прямою (патетичною, серйозною) пропагандою, виступає сатира. Відповідно, імперська ідеологія передбачатиме, крім нав’язування власних цінностей, висміювання цінностей підкорених націй, узагалі – витворення їх сатиричного образу. Водночас певні зусилля будуть спрямовані на унеможливлення появи антиімперської сатири всередині самих колоній.

Погляд на українську літературу останніх двох століть під таким кутом зору яскраво демонструватиме виправданість наших висновків: у вітчизняному письменстві, фактично, немає знаних авторів, котрих ми могли безапеляційно назвати сатириками, тобто найперше авторами сатиричних творів. Натомість, у російській літературі серед сатириків першорядні чи, принаймні, достатньо

відомі письменники: М. Фонвизин, М. Гоголь, М. Салтиков-Щедрин, А. Толстой, М. Чернишевський, М. Замятин, А. Платонов, І. Ільф, Є. Петров, М. Зоценко, І. Еренбург, Ф. Іскандер, В. Войнович. Попри те, що в радянську епоху сатирики зазнавали переслідувань повсюдно, можемо говорити про тривку російську сатиричну традицію, що й дає дослідникам можливість писати про „сатиричний та іронічний дух, котрий, фактично, характеризує більшість творів новітньої російської літератури” [5, с. 1]. Ідеологічний апарат метрополії потребує сатири як дієвого інструменту пропаганди, тому сама традиція сатиричного письма буде повсякчас підтримувана. З іншого боку, сатирики, що схилитимуться до критики влади, будуть маргіналізовані чи й усунуті.

Тим часом, українська література подібної концентрації сатири не знає. Більшість вітчизняних письменників, що мали справу зі сміхом, розчиняють окремі сатиричні випадки в іншій формі комічного – в бурлеску. Останній бачать як прийом обниження високого сюжету, його переказ у тривіальному контексті, реалізацію „свідомої невідповідності між змістом і формою, вживання низького стилю у значенні високого” [3, с. 150]. Однак ми у своїх міркуваннях опиратимемося на позицію М. Бахтіна, який (1) вважає бурлеск літературним відповідником карнавального сміхового гротеску, тобто блазнювання, змішування та перевертання, і (2) вказує, що карнавальний сміх передуює народженню сатири й сатиричним не є. Бахтін пише: „Відмітимо важливу особливість народно-святкового сміху: цей сміх спрямований і на тих, хто сміється. Народ не виключає себе з цілісного світу, що перебуває у процесі становлення. Він також не є завершеним, також, помираючи, народжується й оновлюється. У цьому – одна із суттєвих відмінностей народно-святкового сміху від чисто сатиричного сміху нового часу. Чистий сатирик, що знає лише заперечний сміх, виносить себе поза межі висміюваного явища, протиставляє себе йому, – це руйнує цілісність сміхового аспекту світу, смішне (заперечне) стає частковим явищем. Натомість народний амбівалентний сміх виражає точку зору цілісного світу, що перебуває у становленні й до якого належить і той, хто сміється” [1, с. 17].

Отже, бурлескний сміх, що напряду супроводить карнавальне дійство, доутилітарний, бо не ставить собі за мету спрямоване висміювання. Тут маємо справу з дисперсним, спрямованим навсібіч сміхом, що сигналізує про час святкування й засвідчує інтенсивне переживання радості від самого факту життя. У літературах, більш

віддалених від прагматичних спонук культури метрополії, саме ця (первісна) форма комічного залишатиметься домінантною.

В українській літературі взагалі можемо говорити про стійку традицію бурлескного сміху, зараховуючи до неї спадок мандрованих дяків, окремі поезії Г. Сковороди, „Енеїду” І. Котляревського, „Конотопську відьму” Г. Квітки-Основ'яненка, „За двома зайцями” М. Старицького, „Кайдашеву сім'ю” І. Нечуя-Левицького, співомовки С. Руданського. Саме з цієї традиції виростає українська тематикою рання проза М. Гоголя. У ХХ ст., після феноменального успіху значно більшою мірою бурлескної, ніж сатиричної, творчості Остапа Вишні, карнавальний сміх пульсує в романах В. Земляка „Лебедина зграя”, „Зелені млини”, О. Ільченка „Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця”, гуморесках Павла Глазового. Вибух бурлескної стихії відбувається в українській літературі останніх десятиліть ХХ ст. Окрім званої групи „БУ-БА-БУ”, в самій назві якої фігурує бурлеск („Бурлеск – балаган – бутафорія”), маємо цілу плеяду поетів та письменників, творчість яких так чи інакше містить значний елемент карнавального сміху, а то є і всуціль бурлескною. Це, найперше, Юрій Винничук, Володимир Діброва, Лесь Подерв'янський, Юрко Позаяк, а також – молодші Михайло Бриних, Сергій Жадан, Світлана Пиркало, Сашко Ушкалов та інші.

Найяскравіші зразки сатири в українській літературі знаходимо, що показово, у творчості найбільш канонізованих вітчизняних письменників. Вочевидь центральним нашим сатириком, тобто автором текстів, у яких сміх таврує й засуджує, залишається Тарас Шевченко (поєми „Єретик”, „І мертвим, і живим...”, „Кавказ”, „Сон (комедія)”); сильний сатиричний струмінь бачимо у творчості І. Франка, І. Карпенка-Карого, знаходимо окремі сатиричні тексти чи пасажі у М. Хвильового, В. Стуса, Г. Чубая, Л. Костенко та О. Забужко. Поети та письменники, творчість яких загалом серйозна та піднесена, вдаватимуться до спрямованого сатиричного висміювання, що використовує комізм, проте критичну позицію самого автора залишає поза комічним. У більшості вказаних випадків сатира українських письменників антиколоніальна.

Отже, історія українського літературного сміху, яку вважаємо доцільною, з огляду на перспективність „малих історій”, що не вдаватимуться до ризикованих широких узагальнень, мала б вийти поза ареал власне сатири й демонструвати, наряду з пунктиром сатиричної, потужний струмінь української бурлескної літературної

традиції. Написання такої історії дало б можливість з іншого кута зору побачити процес тривання, переосмислення і зміцнення національної ідентичності, а також сприяло б глибшому розумінню форм комічного та закономірностей їх вияву й використання.

1. *Бахтин М.* Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса / М. Бахтин. – М. : Худож. лит., 1990. – 541 с.
2. *Лиотар Ж.* Состояние постмодерна / Ж. Лиотар. – М. : Алетейя, 1998. – 159 с.
3. Літературознавча енциклопедія : в 2 т. / авт.-уклад. Ю. Ковалів. – К. : Академія, 2007. – Т. 1. – 608 с. – (Енциклопедія ерудита).
4. *Слотердайк П.* Критика цинічного розуму / П. Слотердайк. – К. : Тандем, 2002. – 544 с.
5. *Ryan-Hayen K.* Contemporary Russian Satire / K. Ryan-Hayen. – Cambridge : Cambridge University Press, 1995. – 289 p.

О ВОЗМОЖНОСТИ / ЦЕЛЕСООБРАЗНОСТИ ИСТОРИИ УКРАИНСКОЙ САТИРИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Ростислав Андреевич Семків

orcid.org/0000-0002-3342-8893

semkiv.kma@gmail.com

Кандидат филологических наук, доцент

Кафедра литературоведения

Национальный университет „Киево-Могилянська Академія”

Ул. Сковороды, 2, 04071, г. Киев, Украина

Аннотация. Рассматриваются причины целесообразности написания истории украинской сатирической литературы: использование комизма в литературе указывает на её связь с культурной и национальной идентичностью, таким образом, история сатиры будет одновременно историей ценностей определённого сообщества в конкретную историческую эпоху. Указано на особую роль бурлеска как формы комического, которая отличается от сатиры, но созвучна с ней. Бурлеск является карнавальным, всесторонне направленным смехом, а сатира имеет чёткую направленность на конкретный объект. В то же время, бурлеск часто перерастает в сатиру, становится её средством. Украинская литература, наряду с сатирической, содержит отчётливую традицию бурлеска. Следовательно, существует возможность написания истории украинской бурлескно-сатирической литературы как интегральной модели в национальной традиции.

Ключевые слова: история литературы, комическое, сатира, бурлеск.

IS THE HISTORY OF UKRAINIAN SATIRICAL LITERATURE POSSIBLE / ADVISABLE?

Rostyslav Semkiv

orcid.org/0000-0002-3342-8893

semkiv.kma@gmail.com

Department of Literary Criticism

National University of "Kyiv-Mohyla Academy"

Skovoroda str., 2, 04071, Kyiv, Ukraine

Abstract. The article underlines the possibility of Ukrainian satirical literature history. In general, literature uses different comic forms, such as burlesque, satire, humor, or irony. But we can speak about a particularly satirical work of literature, if an author elaborates mocking as the main purpose of a text. Besides, any comic form that develops in a work of literature makes clear the connection of writing with cultural and national identities, and this way the history of satire would be simultaneously the history of a community values in a certain epoch. The author of the article also stresses the particular role of burlesque, as a comic form that differs from satire, but exists in unison to it. Burlesque provokes a carnival festive laughter, which is pointed in all directions, while satire is precisely directed onto its particular object. According to M. Bakhtin theory of folk festive culture, an author of a burlesque piece does not remain outside of his laughter, while a satirist mocks, but remains serious himself. On the other hand, if burlesque unfolds as a stylistic lowering, it could lead to satire and often becomes a tool for it. Ukrainian literature encloses visible tradition of burlesque in parallel to the satirical one. Finally, it is concluded that Ukrainian history of burlesque and satirical literature is possible as integrated comic forms inside the model of national literature.

Key words: history of literature, comic forms, satire, burlesque.

1. Bakhtin, Mikhail. *Tvorchestvo Fransua Rable i narodnaya kultura srednevekovia i Renesansa* [Writings of François Rabelais, and the folk culture of Middle Ages and Renaissance]. Moscow, 1990, 541 p. (in Russian).
2. Liotard, Jean. *Sostoyaniye postmoderna* [Postmodern Condition]. Moscow, 1998, 159 p. (in Russian).
3. *Literaturoznavcha encyclopediya* [Literary Criticism Encyclopedia]. Kyiv, 2007. vol. 1, 608 p. (in Ukrainian).
4. Sloterdijk, Peter. *Krytyka tsynichnoho rozumu* [The Critique of Cynical Reason], Kyiv, 2002, 544 p. (in Ukrainian).
5. Ryan-Hayen K. *Contemporary Russian Satire*. Cambridge, 1995, 289 p.

Suggested citation

Semkiv R. Chy mozhyva / dotsil'na istoriia ukraïns'koï satyrychnoï literatury? [Is the History of Ukrainian Satirical Literature Possible / Advisable?]. *Pytannia literaturoznavstva*, 2015, no. 91, pp. 81–87. (in Ukrainian).

Стаття прийнята до друку 15.10.2015 р.